

Nahidə Rəhim qızı Cavadova¹²¹
**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏRƏB-FARS MƏNŞƏLİ ANTROPONİMLƏR
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR**
(İlk anadilli poema əsasında)

Onomologiyanın əsas və ən geniş yayılmış sahəsini antroponimika təşkil edir ki, bu sahədə insan ad və soyadları, ləqəblər, təxəllüslər öyrənilir. İnsan adları tarixi və milli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bir çox əsərlərdə işlədilən adlar həmin əsərin yarandığı dövrü müəyyən etməyə imkan verir. Əslində, belə əsərlər tariximizin, milli antropoloji sisteminin əsas qaynaqlarından biridir. Adlar sistemi uzun bir tarixi inkişaf yolu keçərək, müxtəlif dövrlərdə yaranmış, yarandığı dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır. Ona görə də Azərbaycan dilinin leksik sistemində antroponimlərin xüsusi rolu vardır.

Bu baxımdan ilk ana dilli poema hesab olunan “Dastani-Əhməd Hərəmi” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki ədəbi dilin formalaşmasının ilkin mərhələsinə aid olan əsərdə xeyli sayda ərəb-fars mənşəli antroponimlərə də rast gəlmək mümkündür.

Poemanın dilində işlədilən bir qrup sözlər vardır ki, onlar müasir Azərbaycan ədəbi dilində antroponim kimi işlənən bilən sözlər hesab olunur.

Antroponimlərin yaranması yollarına diqqəti cəkən İ.Məmmədov “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası” adlı monoqrafiyasında şəxs adlarının yaranması barədə yazır ki, “Etnoqrafik leksikanın müəyyən bir hissəsini təşkil edən zərgərlik məmulatlarının adları, qiymətli daş-qaş adları. Azərbaycan antroponimiyasının yaranmasında özünəməxsus rol oynayır: Almaz, Brilyant, Yaqut, Zümrüd, Gümüş, Dürdanə, Dürrə, Gövhər, Cəvahir, İnci, Mərca, Şirmayı, Firuzə, Sədəf, Mina, Mirvari, Büllür, Simuzər, Həmayıl, Mərmər” (8, s. 180). Əsərdə biz mərcan (ərəb), sədəf (ərəb), büllür (ərəb) kimi sözlərə rast gəlirik ki, belə sözlər poemada zinət əşyasının adı kimi işlədilsə də, indi dilimizdə antroponim kimi istifadə olunur. Mərca hazırda zoologiya elmində termin kimi də istifadə edilir.

Utanır inci dişi danəsindən,

Sədəf ağzındakı dür danəsindən (7, s. 26).

Göhr, inci, əqiq, ləli – Bədəxşan,

Qızıl, altun, cəvahir, dürrü **mərca** (4, s. 30).

Əsərdə *sərvər*, *dilavər*, *pünhan* kimi sözlər vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, antroponim kimi və ya xalq danışığı dilində işlədilməkdədir.

Nə yerdə od **pünhan** degildir,

Bular gizlənməyə imkan degildir (4, s. 27).

Pünhan sözünü hazırda ədəbi dilimizdə “gizli” sözü əvəz etmişdir. Ancaq “pünhan” sözü antroponim kimi işlənməkdədir. Qeyd edək ki, “gizli” və “pünhan” sözü eyni beytdə paralel işlənmişdir. Ancaq zaman keçdikcə “gizli” sözü “pünhan” sözünü sıxışdırıb istifadədən çıxarmışdır.

Bular duri gəlib dedi ki **sərvər**,

Can üstünə nə dersən, ey dilavər (4, s. 25).

Sərvər sözü fars mənşəli sözdür. “Sərvər f. – başçı, rəis” (5, s. 287) əsərdə də başçı mənasını daşıyır. Sonralar bu söz arxaikləşərək dilimizdən çıxmış, *başçı* sözü onu əvəz etmişdir. Ancaq kisi adı kimi *Sərvər* sözü dilimizdə işlənməkdədir.

“*Səfa*” sözü ərəb sözü olub “səfa: is. [ər.] Zövq, nəşə, ləzzət, kefi rahatlıq” (3, s. 71) mənasını ifadə edir. Əsərdə də zövq, nəşə anlamını daşıyır. Ancaq müasir ədəbi dilimizdə antroponim kimi işlədilir.

Səfa xatirlər içində kin olmaz,

Kin olduğu könullərdə din olmaz (4, s. 21).

“*Lətif*” sözü ərəb mənşəli sözdür. “Lətif ə. – 1) mülayim, xoş; 2) gözəl, şirin; 3) incə, nazik” (6, s. 410). Əsərdə də gözəl, incə mənalarını ifadə edir. Hazırda dilimizdə ancaq antroponim kimi işlədilir və kişilərə verilir.

Yuca, möhkəm, **lətif** key xoş yapılmış,

Zehi memar anı arəstə qılmış (4, s. 26).

“*Nigar*” sözü poemada gözəl və sevgili mənasında işlədilir. “Nigar f. – 1) şəkil, rəsm, əks; 2) m. gözəl; 3) m. sevgili” (5, s. 192). Poemanın dilində bu söz bəzi məqamlarda gözəl, digər yerdə isə sevgili mənalarında işlədilmişdir. Gözəl mənasında işlədilən məqama baxaq:

Bu fikr ilə yedi qüسسə **nigarın**,

Kişinin kim bilir gönlündə varın (4, s. 49).

“*Nigar*” sözünün sevgili mənasında işləndiyi beytə baxaq:

Dedi kim, ey bənim, yarım, **nigarım**,

Vəfadarım, həlalım, qəmgüsarım (4, s. 58).

Hal-hazırda bu söz dilimizdə ancaq antroponim kimi işlədilməkdədir. Deməli, bu sözdə hal-hazırda semantik daralma baş vermiş, dilimizdə ancaq antroponim kimi işlənə bilər.

“*Vüqar*” sözü ərəb dilindən dilimizə daxil olmuşdur. “Vüqar. is. (ər). Öz mənliliyini, heysiyyətini yüksək tutma, mühafizə etmə, təmkin, ağırlıq, ciddiyyət, başıucalıq” (3, s. 495) mənalarında işlədilir. Hal-hazırda ümumişlək olan bu söz antroponim kimi də işlədilir.

Bu nə sözdür ki, söylərsiz qatımda

Vüqarım yoxmudur qeyri qapımda (4, s. 47)

“*Kamil*” sözü də ərəb mənşəli sözdür. “Kamil: is. (ər). nöqsansız, qüsursuz, bitkin, tam” (1, s. 635). Poemada tam, bitkin mənasında işlədilir. İndi həm ümumişlək söz kimi, həm də antroponim kimi işlənir.

Yüzü göyçək, yerincə ağı **kamil**,

Bin artuq qul qaravaş kəndinin bil (4, s. 48).

Ərəb mənşəli söz olan *seyran* poemada seyr etmək, gəzmək mənasını daşıyır. “Seyran ə. – 1) seyr etmək, gəzmə; 2) baxıb seyr etmə; tamaşa etmə” (5, s. 260).

Bu tərtibi görüb şadı qılurlar,

Gəzib **seyran** edib gerü gəlirlər (4, s. 91).

Hazırda “Seyran” sözü antroponim kimi işlədilir və kişilərə verilən addır.

Poemada işlənən “*sənubər*” sözü də hal-hazırda ancaq antroponim kimi işlədilməkdədir. Ancaq əsərdə sənubər gözəlin boyu, qaməti mənasında işlədilir. Qeyd edək ki, “sənubər: is. [ər.] 1. Şam ağacı, küknar. 2. məc. Gözəlin boyu, qaməti” (3, s. 85) mənalarını daşısa da əsərdə 2-ci mənasında işlədilmişdir.

“*Gülüstan*” sözü də hal-hazırda yalnız antroponim kimi işlədilən və qadınlara verilən sözlər sırasındadır. Ancaq əsərdə güllük, çiçəklik mənasını daşıyır. “Gülüstan: is. [fars.] Güllük, çiçəklik, gülzar; qızıl güllük” (1, s. 307).

“*Əfqan*” sözü poemada ah, zar etmək mənasını daşıyır. Müasir dilimizdə isə antroponim kimi işlənməkdədir və fars mənşəlidir. Qeyd edək ki, bu söz əslində “əfğan” kimi işlədilməli idi. “Əfğan: is. [fars.] klas. Fəryad, fəğan” (1, s. 64) deməkdir.

Güləndam qaldı ol **əfqan** içində,

Fəğanü zar edib girvan içində (4, s. 64).

“*Səməndər*” sözü poemanın dilində odda yanan mənasını ifadə edir. Qeyd edək ki, “səməndər: is. [fars.] 1. İran əsətirində: odda yaşayan mövhumi bir heyvanın adı (1, s. 81)”dır. Güləndamın dilindən verilən beytdə bu söz eynilə lüğətdəki mənasında işlədilir. Hal-hazırda antroponim kimi dilimizdə rast gəlinir.

Nədən qorxarısən ana sataşdım,

Səməndər kibi odlara dutaşdım (4, s. 61).

“*İkram*” sözü hörmət, ehtiram, əzizləmə mənalarını ifadə edir. “İkram. Hörmət, sayğı, əzizləmə, ehtiram, hörmət göstərmə” (9) mənalarını daşıyır və ərəb mənşəlidir. Əsərdə isə daha çox hörmət, ehtiram, hörmət göstərmə mənasında işlədilir.

Bular alqış elədi **ikram** etdi,

Güləndamın əlini öpdü getdi (4, s. 48).

Müasir dilimizdə antroponim kimi işlədilir.

“*İzzət*” sözü ərəb mənşəli söz olub hörmət, şərəf mənalarını ifadə edir. “İzzət is. (ər) Hörmət, şərəf, etibar” (1, s. 622) deməkdir. Hazırda dilimizdə həm antroponim, həm də elə hörmət-izzət kimi işlədilir. Poemada isə hörmət mənasını ifadə edir.

Dəlim **izzətlə** aldıvü gətirdi,

Keçib xətt üstünə sultan oturdu (4, s. 51).

“*Natəvan*” sözü poemada “nətəvan” şəklində verilmişdir. Zaman keçdikcə sözün fonetik cildində dəyişiklik baş vermiş, “ə” səsi “a” ilə “a” səsi isə “ə” səsi ilə əvəzlənmişdir. Qeyd edək ki, natəvan sözü fars mənşəlidir və klassik bədii əsərlərin dilində çox işlədilir. Belə ki, “natəvan: sif. və zərf [fars.] klas. Zəif, taqətsiz, gücsüz, iqtidarsız; xəstə” (2, s. 461) mənalarında işlədilir. Poemada isə daha çox iqtidarsız mənasını ifadə edir.

Qumaş düzdü Kırmda dürlü, əlvən,

Nə dürlü hiylə edər ol **nətəvan** (4, s. 38).

Hazırkı ədəbi dilimizdə isə bu söz ancaq antroponim kimi işlədilir.

“*Vəli*” sözü poemada bir məqamda bağlayıcı kimi ancaq mənasında işlədilir, digər məqamda isə yaxın dost mənasını daşıyır. Lüğətdə vəli sözü “vəli: is. (ər) 1. Hami, himayəçi, 2. Yaxın dost, 3. Ağa. vəli₂: bağl. [fars.] klas. Amma, lakin, fəqət” (3, s. 478) mənalarında verilmişdir. Hal-hazırda ancaq antroponim kimi kişilərə verilən addır.

Əbubəkir, Ömər, Osman, Əlidir,

Eyi dirlikdir bunlar **vəlidir** (4, s. 21).

Bu beytdə “vəli” sözü yaxın dost mənasını bildirir.

Vəzirlər məsləhət gördü sözünü,

Vəli bilmədilər məni yüzünü (4, s. 44).

Bu nümunədə isə “vəli” sözü bağlayıcı kimi amma, lakin, fəqət mənalarını ifadə edir.

“*Kərəm*” sözü poemada lütf, alicənablıq mənalarını daşıyır və ərəb mənşəlidir. “Kərəm¹ lütf, mərhəmət, inayət; kərəm² numerativ söz kimi: kərə sözünün canlı danışıq dilində işlənən yanlış forması” (1, s. 685). Göründüyü kimi, kərəm

sözü əsərdə birinci mənasında lütf, alicənablıq mənasında işlədilir və bu mənası arxaikləşmişdir. Hazırda yalnız antroponim kimi işlənir. Bu dənli ki **kərəmlər** qıldı bana

Qızımı verirən sükranə ona (4, s. 44).

“*Gövhər*” sözü əsərdə qiymətli daş mənasında işlədilir. “*Gövhər is.(fars). Qiymətli daş, cəvahir*” (1, s. 270).

Həm üç **gövhər** gətirmişəm dəxi uş

Qəbul etsin ki, könlümüz ola xoş (4, s. 40).

Dilimizdə hal-hazırda bu söz də ancaq şəxs adı kimi işlədilir.

Poemada “*intizar* ə. – gözləmə (4, s. 314) mənasında işlədilir.

Taş eşikdə qərar etdi nigarın

Pənah etdi nədir gör **intizar**ın (4, s. 29).

Deməli, antroponimlərin dilin leksik sistemində mühüm rolu vardır. Tarixin müəyyən pilləsində yazılan əsərlər həmin dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini özündə saxlamaqla bərabər, eyni zamanda həmin dövrün tarixi, milli xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir. Bu baxımdan “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poeması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Poemada işlədilən ərəb-fars mənşəli sözlər hazırda dilimizdə yalnız antroponim kimi işlənir, həm də ümumişlək mahiyyət də kəsb edə bilər. Ona görə də belə əsərlərin dilinin antroponimik sisteminin araşdırılması dilçilik və tarix elmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. *Dastani-Əhməd Hərəmi*. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
6. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.
7. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2008, 292 s.

Açar sözlər: antroponimlər, ərəb və fars mənşəli, “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poeması

Ключевые слова: антропонимы, арабо-персидское происхождение, поэма «Дастани-Ахмад Харамии»

Key words: anthroponyms, Arabic and Persian origin, poem "Dastani-Ahmad Harami"

Azərbaycan dilində işlənən ərəb-fars mənşəli antroponimlər haqqında bəzi qeydlər

Xülasə

Onomastik sistemin mühüm və geniş yayılmış sahəsini antroponimika təşkil edir. Antroponimika insan adlarını ilə bərabər soyadları, təxəllüs və ləqəbləri də öyrənir. “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poemasında ərəb-fars mənşəli antroponimlərin öyrənilməsi XIII əsrdə dilimizdə ərəb-fars mənşəli sözlərin dilin leksik sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Bəzi sözlər vardır ki, poemada antroponim kimi işlədilsə də, hazırda ədəbi dilimizdə ancaq termin kimi işlədilir. Bəzi sözlər vardır ki, hazırda antroponim olmaqla bərabər eyni zamanda ümumişlək söz kimi də işlədilir. Ərəb-fars mənşəli sözlərin dilimizdə işlədilməsi tarixi çox qədimdir, ona görə də belə sözlərə dilin istənilən layında rast gəlmək mümkündür. Ərəb-fars mənşəli sözlərin öyrənilməsinin, məişətimizin müxtəlif sahələrində işlədilməsinin öyrənilməsində “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poemasının böyük rolu vardır.

Some notes on anthroponyms of Arabic-Persian origin used in the Azerbaijani language

Summary

Anthroponymy is an important and widespread area of the onomastic system. Anthroponymics studies human names as well as surnames, nicknames and nicknames. The study of anthroponyms of Arabic-Persian origin in the poem "Dastani-Ahmad Harami" shows that words of Arabic-Persian origin in our language in the XIII century are important in the lexical system of the language. There are some words that are used as anthroponyms in the poem, but now they are used only as a term in our literary language. There are some words that are currently used as an anthroponym as well as a general word. The history of the use of words of Arabic-Persian origin in our language is very old, so such words can be found in any layer of the language. The poem "Dastani-Ahmad Harami" has a great role in the study of words of Arabic-Persian origin, their use in various spheres of life.

Некоторые заметки об антропонимах арабо-персидского происхождения, употребляемых в азербайджанском языке

Резюме

Антропонимия является важным и широко распространенным направлением ономастической системы. Антропонимика изучает человеческие имена, а также фамилии, прозвища и прозвища. Изучение антропонимов арабо-персидского происхождения в поэме «Дастани-Ахмад Харамии» показывает, что слова арабо-персидского происхождения в нашем языке в XIII веке имеют важное значение в лексической системе языка. Есть слова, которые используются в стихотворении как антропонимы, но сейчас они употребляются только как термин в нашем литературном языке. Есть некоторые слова, которые в настоящее время используются как антропонимы, а также как общие слова. История употребления слов арабо-персидского происхождения в нашем языке очень давняя, поэтому такие слова можно встретить в любом слое языка. Поэме «Дастани-Ахмад Харамии» принадлежит большая роль в изучении слов арабо-персидского происхождения, их употребления в различных сферах жизни.